О. Печений, кандидат юридичних наук, доцент кафедри цивільного права Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого

Втрата чинності заповітом. Тлумачення заповіту

Легальне визначення заповіту, що міститься у ст. 1233 ЦК, є досить лаконічним і визначає заповіт як особисте розпорядження фізичної особи на випадок своєї смерті. Більш детальними є визначення заповіту, що пропонуються в юридичній літературі зі спадкового права. Наприклад, Л. К. Буркацький виходить з того, що заповіт є вольовим одностороннім актом фізичної особи (у тому числі подружжя) щодо розпорядження своїми майновими правами власника на випадок смерті, вчиненим на користь однієї або кількох осіб у формі і порядку, встановленому законом[1]. У класичній роботі зі спадкового права заповітом визнається розпорядження громадянина на випадок смерті щодо свого майна, зроблене у встановленій законом формі[2]. О. С. Іоффе визначав заповіт як односторонній розпорядчий, особисто формальний правочин, вчинений на випадок смерті з метою встановлення спадкового правонаступництва[3]. Існує визначення заповіту як юридичного акта, що не має юридичного значення за життя заповідача, та містить одностороннє розпорядження фізичної особи, вчинене у встановленій законом формі, про те, що воно повинно бути виконане після його смерті і головним чином щодо надання його майна на користь визначених осіб[4]. В одній із останніх робіт, присвячених проблематиці спадкового права, сформульовано розширене поняття: заповіт — це правочин, який укладається фізичною особою (заповідачем) на випадок смерті, вчиняється в передбаченій законом формі, містить призначення спадкоємця (спадкоємців), а також може передбачати інші розпорядження, в тому числі покладати на спадкоємців обов'язки щодо виконання вказівок заповідача особистого характеру[5]. Дослідники

[1] Буркацький Л. К. Спадкове право України: теорія, коментарі, практика, зразки заяв : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / Л. К. Буркацький. – К., 2008. – С. 85.

[2] Серебровский В. И. Очерки советского наследственного права / В. И. Серебровский. – М., 1953. – С. 92.

[3] Иоффе О. С. Советское гражданское право / О. С. Иоффе. – Л., 1965. – Т. III. – С. 309.

[4] Дронников В. К. Наследственное право Украинской ССР / В. К. Дронников. – К., 1974. – С. 71.

[5] Заїка Ю. О. Спадкове право : навч. посіб. / Ю. О. Заїка, Є. О. Рябоконь. – К., 2009. – С. 87–88.

 © Печений О., 2010

спадкового права іноземних держав визначають заповіт у американському праві як *правовий інструмент*, складений з допомогою певних формальностей, який визначає долю майна спадкодавця-заповідача після його смерті[1], у праві країн континентального права як *односторонній правочин*, який за волею заповідача встановлює перехід його майна після смерті до спадкоємців[2]. Як бачимо, хоч визначення і ґрунтуються на різній законодавчій базі, сформульовані авторами в різні історичні періоди та за різних соціально-економічних умов, фактично всі вони відображають суть заповіту і відрізняються лише певними ознаками, на які автори визнали за необхідне акцентувати увагу у визначеннях.

Наведені визначення, підкреслюючи багатогранність такої цивілістичної категорії, як заповіт, дозволяють визначити його ознаки, однією з яких є визнання заповіту за юридичною природою одностороннім правочином. Вказана ознака, яка хоч і не знайшла свого формального виразу у легальному визначенні заповіту, уміщеному в ст. 1233 ЦК, однак, випливає із системного аналізу даної норми у співвідношенні із нормами загальних положень ЦК щодо підстав виникнення цивільних прав і обов'язків (п. 1 ч. 2 ст. 11 ЦК) та правочину як однієї з цих підстав (ст. 202 ЦК).

Заповіт як односторонній правочин має відповідати всім вимогам, які звичайно пред'являються до правочинів, що містяться у ст. 203 ЦК, зокрема щодо його змісту, форми та інших необхідних вимог. Разом із цим та обставина, що законодавець відокремив норми про заповіт від правил про правочини і договори, свідчить, що ним тим самим, de lege ferenda, визнається наявність у заповіті деяких спеціальних ознак, які обумовили таке усамостійнення.

До спеціальних ознак заповіту відносять особливі правила щодо його дійсності, зокрема те, що юридична природа заповіту не дозволяє забезпечити виконання всіх вимог дійсності правочину, визначених у ст. 203 ЦК; настання правових наслідків заповіту, включаючи його виконання, лише після відкриття спадщини; здійснення тлумачення заповіту тільки після відкриття спадщини, причому особами, які не є його суб'єктами, тобто спадкоємцями або судом; можливість заповідача за життя у будь-який час скасувати заповіт, змінити його

[1] Паничкин В. Б. Наследственное право США / В. Б. Паничкин, О. Ю. Боровик. – СПб., 2006. – С. 299.

[2] Гражданское и торговое право зарубежных стран : учеб. пособие / под общ. ред. В. В. Безбаха и В. К. Пучинского. – М., 2004. – С. 654.

або скласти новий заповіт. Крім того, спеціальною ознакою заповіту, на відміну від інших правочинів, є можливість з настанням певних обставин *втрати чинності заповітом*.

Втрата чинності заповітом є *правоперешкоджаючим юридичним фактом*, наявність якого унеможливлює спадкування за заповітом (повністю або частково), одночасно відкриваючи юридичну можливість закликання до спадкування спадкоємців за законом[1]. Події, що спричиняють втрату чинності заповітом, можуть відбутися як до виникнення спадкового правовідношення, так і після його виникнення.

Норми Кн. VI ЦК України, як і більшості країн колишнього Союзу РСР, вказують на випадки втрати чинності заповітом лише фрагментарно, системно не торкаючись цього питання. Так, у ЦК йдеться про втрату чинності лише окремих положень заповіту, зокрема таких, як позбавлення права на спадкування (ч. 4 ст. 1235 ЦК), заповідального відказу (ст. 1239 ЦК). Поняття «чинність заповіту» неодноразово згадується у ЦК України, коли йдеться про чинність заповіту щодо осіб, які мають право на обов'язкову частку у спадщині (ч. 3 ст. 1235 ЦК), щодо складу спадщини (ч. 4 ст. 1236 ЦК), чинність попереднього заповіту (ч. 4 ст. 1254 ЦК). Думається, що з цих норм, за певних обставин, можуть бути виділені підстави втрати заповітом чинності. ЦК РФ вказує на втрату сили заповітом, вчиненим за надзвичайних обставин у простій письмовій формі, якщо заповідач протягом місяця після припинення цих обставин не скористається можливістю скласти заповіт у будь-якій іншій формі, передбачені цивільним законодавством (ч. 2 ст. 1129 ЦК РФ). Цивільні кодекси Азербайджану та Грузії містять окремі статті, якими визначені підстави втрати чинності заповітом. Відповідно до ст. 1402 ЦК Грузії (ст. 1224 ЦК Азербайджану) заповіт втрачає чинність, якщо:

1) особа, на користь якої складено заповіт, помре раніше заповідача;

2) заповідане майно втрачене за життя заповідача або відчужене ним;

3) єдиний спадкоємець відмовився від прийняття спадщини.

У спадковому праві європейських країн (наприклад, Франції) до кола подій-підстав втрати заповітом сили відносять три обставини:

а) втрата речі;

б) смерть особи, на користь якої було складено заповіт;

в) нездатність особи, на користь якої складено заповіт, набувати за безоплатним правочином.

[1] Гонгало Ю. Б. Юридические факты в наследственном праве России и Франции: сравнительно-правовое исследование / Ю. Б. Гонгало. – М., 2010. – С. 285.

Таким чином, втрата чинності заповітом зумовлюється певними обставинами, які пов'язуються із змінами у складі спадкового майна, суб'єктному складі осіб, на користь яких складено заповіт, зміні або втраті ними активної спадкової дієздатності.

Названі критерії є основними, але далеко не єдиними, які дають підстави стверджувати настання події, що спричиняє втрату чинності заповітом. Так, можна виділити підстави втрати чинності заповітом, що виникли *до* відкриття спадщини і *після* відкриття; обставини, що спричиняють втрату чинності заповітом *повністю* або *частково* — стосовно окремих заповідальних розпоряджень; обставини, що *залежать* від волі спадкодавця і *не залежать* від неї; підстави, що обумовлені діями спадкоємців, у тому числі і протиправною поведінкою, та не обумовлені зазначеними діями.

Виходячи з названих критеріїв, слід виділити такі види обставин, що спричиняють втрату заповітом чинності повністю або у певній частині.

I. *Щодо складу спадщини*

— припинення права власності на річ, вказану у заповіті, у спадкодавця за його життя з підстав, визначених законом (статті 347–354 ЦК). Дана обставина може мати місце як за волею спадкодавця (наприклад, при відчуженні ним речі за договором), так і без його волі (при конфіскації речі тощо);

— втрата речі (юридична або фактична), що відбулася після відкриття спадщини. Вказана підстава має свої особливості. По-перше, йдеться виключно про обставини, які не залежать від волі та дій спадкоємців, а тим більше спадкодавця. По-друге, можливість виникнення даної обставини обумовлена часовими рамками — з моменту відкриття спадщини і до її прийняття. Прикладом може бути випадкова загибель речі, вказаної у заповіті, в цей період.

Зазначені обставини можуть бути підставою визнати заповіт таким, що втратив чинність як повністю, так і в частині певних заповідальних розпоряджень. Наприклад, заповіт містить два положення — про призначення спадкоємцем певної речі А. і про позбавлення права на спадкування спадкоємця за законом Б. За життя спадкодавець розпорядився річчю, про яку вказував у заповіті, тому перше положення заповіту втрачає чинність. Однак положення щодо позбавлення від права на спадкування Б. залишається чинним.

II. *Щодо суб'єктного складу осіб, прав, обов'язків та інтересів яких стосується заповіт*

— смерть спадкоємця за заповітом до відкриття спадщини;

— неприйняття або відмова від прийняття спадщини всіма спадкоємцями за заповітом;

— смерть особи, яка була позбавлена права на спадкування до відкриття спадщини (ч. 4 ст. 1235 ЦК). У цій ситуації заповіт, на підставі спеціальної вказівки законодавця, втрачає чинність лише в певній частині — у частині позбавлення права на спадкування;

— смерть особи — відказоодержувача, що сталася до відкриття спадщини. Як і в попередньому випадку заповіт, в силу вимог ст. 1239 ЦК, втрачає чинність лише в певній частині.

III. *Щодо спадкової дієздатності спадкоємця за заповітом*

— усунення спадкоємця за заповітом від права на спадкування (ч. 1, ч. 2 ст. 1224 ЦК).

Самостійною підставою для втрати заповітом чинності слід визнати *відпадіння певних обставин, які були підставою для складання заповіту певного виду.* Так, право на складання заповіту подружжя мають лише особи, які перебувають у шлюбі між собою. Відповідно припинення статусу подружжя внаслідок розірвання шлюбу має наслідком втрату спільним заповітом подружжя. Тому цілком вірним видається роз'яснення з цього приводу, надане Верховним Судом України, за яким розірвання шлюбу припиняє статус подружжя, а недійсність шлюбу (визнання шлюбу недійсним) анулює статус подружжя, у зв'язку з цим розірвання шлюбу чи визнання шлюбу недійсним після складення заповіту подружжя (ст. 1243 ЦК) позбавляє цей заповіт юридичного значення без пред'явлення відповідного позову. У цьому разі спадкування відбувається на загальних підставах (абз. 6 п. 18 Постанови Пленуму Верховного Суду України від 30 травня 2008 р. № 7 «Про судову практику у справах про спадкування»). При цьому вживаний у Постанові Пленуму Верховного Суду України вислів про позбавлення заповіту юридичного значення слід визнати ідентичним втраті заповітом чинності.

Слід назвати юридичні наслідки втрати чинності заповітом.

Цивільне законодавство не вимагає для визнання заповіту таким, що втратив чинність, ухвалення судового рішення чи іншого акта. Тому у випадку настання обставин, які зумовлюють втрату заповітом чинності, це відбувається автоматично.

Якщо заповіт втратив чинність за життя спадкодавця, це не перешкоджає йому скласти інший заповіт.

Заповіт або окреме заповідальне розпорядження, що втратили чинність, не входять до юридичного складу — підстави виникнення спадкових правовідносин, тобто не здатні їх породжувати. Відповідно, спадкування за заповітом, який втратив чинність, не відбувається. Згідно із правилами ч. 2 ст. 1223 ЦК у такій ситуації право на спадкування набувають особи із кола спадкоємців за законом, тобто перелічені у статтях 1261–1265 ЦК.

Заповіт у цілому або окреме його положення, які втратили чинність, не можуть бути предметом позову про визнання заповіту недійсним. Відповідно при пред'явленні такого позову він задоволенню не підлягає.

Певні особливості притаманні заповіту не тільки в аспекті втрати ним чинності, її підстав та наслідків, а й при тлумаченні заповіту. Причому слід чітко розмежовувати такі поняття, як «тлумачення», «недійсність» та «втрата чинності заповітом», що на практиці не завжди відбувається. Прикладом може служити така справа.

У січні 2002 р. З-ов О. В. звернувся до суду з позовом про визнання заповіту недійсним, посилаючись на те, що 24 липня 2001 р. помер його батько З-ов В. С. Після звернення до нотаріальної контори у вересні 2001 р. йому стало відомо, що батько заповів належну йому на праві власності частину будинку № 25 по вулиці Садовій у селищі Кам'янськ своєму братові З-ову О. С.

Позивач просив визнати цей заповіт недійсним, вказуючи на те, що у 1958 р. батьки батька збудували будинок за вказаною адресою. Його ж батько збудував у цьому ж дворі будинок для своєї сім'ї, однак правовстановлювальні документи на ці будинки не були оформлені. Після складання заповіту відповідач оформив обидва будинки як один, в якому частка батька складає 22/25, а частка відповідача — 3/25. Позивач вважає, що складаючи заповіт, його батько хотів залишити своєму братові належну йому в порядку спадкування частину будинку його батьків, а не побудований ним новий будинок.

З-ов О. С. звернувся до суду із зустрічним позовом до З-ва О. В. про визнання права власності на будинок, посилаючись на те, що після смерті батьків він та його брат З-ов В. С. успадкували в рівних частках будинок № 25 по вулиці Садовій у селищі Кам'янськ. У 1975 р. він із братом почав будівництво нового будинку на одній ділянці зі старим будинком. У 1988 р. будівництво було завершено, а в 1990 р. будинок зданий в експлуатацію. За рішенням виконавчого комітету Іллічівської районної ради від 17 травня 1990 р. частка З-ова В. С. складає 22/25,

а його частка 3/25. Позивач за зустрічним позовом вважає, що брат заповів йому всю вказану частину будинку, оскільки його син З-ов О. В. не підтримував із ним родинних стосунків.

Рішенням Іллічівського районного суду м. Маріуполя Донецької області від 15 квітня 2002 р. задоволено позов З-ова О. В. до З-ва О. С. про визнання заповіту недійним. У задоволенні зустрічного позову відмовлено.

Рішенням апеляційного суду Донецької області від 1 липня 2002 р. вказане рішення скасовано та постановлено нове рішення, яким З-ву О. В. відмовлено в позові до З-ва О. С. про визнання заповіту недійсним, а зустрічний позов З-ва О. С. до З-ва О. В. про визнання права власності на будинок задоволено.

Переглядаючи справу за касаційною скаргою, Верховний Суд України дійшов висновку про необхідність скасування ухвалених по справі судових рішень. Так, скасовуючи рішення суду першої інстанції та ухвалюючи нове рішення, апеляційний суд виходив з того, що підстави для скасування заповіту відсутні, а визначитися, на яку конкретно частину будинку було складено заповіт, неможливо. Тобто судами не з'ясована дійсна воля заповідача. Крім того не дано оцінки того, що на спірній земельній ділянці розташовані два жилих будинки, які за реєстраційними документами та рішенням виконкому Іллічівської районної ради від 17 травня 1990 р. є домоволодінням, а також тому, що новий будинок зареєстровано за іншою адресою, ніж указано в заповіті. Необґрунтованими визнав Верховний Суд і висновки суду першої інстанції, який визнав заповіт недійсним із підстав, визначених ст. 57 ЦК УРСР, не навівши при цьому мотивів, з яких підстав він є недійсним. Крім того, суд не з'ясував предмет спору — *чи ставилося питання про визнання заповіту недійсним, чи позивач ставив питання про тлумачення заповіту*, що суд фактично і досліджував та дав тлумачення заповіту, чим вийшов за межі позовних вимог.

За таких обставин ухвалою Верховного Суду України від 14 вересня 2005 р. рішення судів як першої, так і апеляційної інстанцій скасовані, а справа направлена на новий розгляд до суду першої інстанції[1]. Вказана справа свідчить про складність відмежування, особливо у практичній площині, таких категорій, як тлумачення і недійсності заповіту як одностороннього правочину.

Тлумачення заповіту здійснюється за загальними правилами тлу-

[1] Ухвала Верховного Суду України від 14 вересня 2005 р. // Архів Верховного Суду України за 2005 р.

мачення правочинів. Однак законодавцем передбачена особливість визначення суб'єкта тлумачення. Якщо за загальним правилом про тлумачення правочинів їх можуть тлумачити самі сторони (ст. 213 ЦК), а у разі наявності спору — суд, то заповіт можуть тлумачити особи, які не є стороною — спадкоємці. У цьому закладена додаткова особливість заповіту як правочину. Однак незважаючи на те, що змінено суб'єкта тлумачення, правила тлумачення, визначені ст. 213 ЦК, повинні поширюватись і на тлумачення заповітів. За статтею 1256 ЦК загальним правилом тлумачення заповітів є тлумачення його самими спадкоємцями, а лише за наявності між ними спору — судом.

Тлумачення має на меті усунення незрозумілостей у буквальному змісті заповіту, при цьому повинна забезпечуватися найбільш повна реалізація не тільки дійсної, а й припустимої волі спадкодавця. Потреба у тлумаченні виникає тоді, коли заповіт містить суперечливі положення, що утруднюють його виконання.

При тлумаченні заповіту аналізується як буквальне значення слів і понять, так і мета заповіту, сутність кожного із положень, викладених у заповіті, враховуються інші обставини, що мають істотне значення.

За час дії Цивільного кодексу України 2003 р. сформувалася певна практика тлумачення заповітів, визначено межі здійснення такої логічної операції, як тлумачення. Так, у рішенні по одній із цивільних справ Верховний Суд України зазначив, що ст. 213 ЦК України не допускає, щоб при тлумаченні правочину здійснювався пошук волі учасника правочину, який не знайшов відображення у тексті самого правочину. При тлумаченні заповіту не допускається внесення змін до самого змісту заповіту, ураховуючи що заповіт — це *особисте* розпорядження фізичної особи щодо належного їй майна, майнових прав і обов'язків на випадок своєї смерті (ст. 1233 ЦК України)[1].

Здійснення тлумачення можна уникнути, якщо зміст заповіту викладено чітко, ясно, його положення однозначні та логічно послідовні. Тому при посвідченні заповітів нотаріусу слід прагнути викладення його змісту за допомогою чітких та вичерпних формулювань, уникаючи неповноти та суперечностей. Однак на практиці цього правила не завжди дотримуються як самі заповідачі, так і особи, які посвідчують заповіти. Прикладом може бути наступна ситуація. У заповіті зазначено «*все спадкове майно, все що буде належати мені по закону на день*

[1] Рішення Верховного Суду України від 27 серпня 2008 року [Електронний ресурс] // Єдиний державний реєстр судових рішень. – Режим доступу : http://www.reyestr.court.gov.ua.

смерті (земельний пай) — заповідаю племінниці». Виникла потреба з'ясування дійсного змісту заповіту щодо складу спадщини. Суд дійшов висновку, що спадкодавцем на випадок смерті зроблено розпорядження передати племінниці все своє майно, а слова, зазначені в дужках, суд трактує так, що спадкодавець передає *в тому числі* і земельний пай. Іншого заповіту спадкодавцем складено не було, якби існував намір передати частину майна іншим особам, то про це було б зазначено в цьому заповіті або шляхом складання іншого заповіту на іншу особу. Тому суд витлумачив заповіт таким чином, що спадкодавець на випадок смерті зробив таке розпорядження: заповів все своє майно, яке буде належати йому на день смерті, а також земельний пай та будь-яке інше майно, де б воно не знаходилося, своїй племінниці[1].

Потреба у тлумаченні заповіту спадкоємцями може мати місце при оформленні спадкових прав, зокрема, коли змінилися реквізити спадкового майна (правовстановлювальний документ та інші реквізити майна, що вказані у заповіті), при незмінності самого об'єкта спадкування.

На практиці зустрічаються заповіти, в яких частки спадкоємців у спадщині не визначені заповідачем. Тобто заповіт містить положення *про спільне закликання до спадкування*, на кшталт «все моє майно заповідаю N. и M».

Із таким формулюванням заповіти нотаріусами посвідчуватись не повинні, оскільки після відкриття спадщини утруднюється визначення часток спадкоємців у спадковому майні. Однак у тому випадку, коли такий заповіт було посвідчено раніше нотаріусом або іншою особою, при оформленні спадкових прав слід виходити з наступного.

Відповідно до ст. 1278 ЦК частки спадкоємців у спадщині є рівними, якщо спадкодавець сам не розподілив спадщину між ними. Оскільки поняття «розподілив» може застосовуватися тільки до конкретних об'єктів спадкування, часток у спадщині, дійсний зміст цієї норми є ширшим за буквальний. Правила цієї статті слід розуміти таким чином, що частки спадкоємців у спадщині є рівними і тоді, коли майно заповідається декільком спадкоємцям без визначення їх часток у спадщині та без зазначення того, яке конкретно спадкове майно і кому із спадкоємців переходить. Такий підхід ґрунтується на системному аналізі норм цивільного законодавства. Наприклад, законодавцем

[1] Рішення Бобровицького районного суду Чернігівської області від 23 липня 2008 р. Справа 2-643/2008 рік // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.reyestr.court.gov.ua.

запроваджено презумпцію рівності часток у праві спільної власності, яка стосується як спільної часткової (ч. 1 ст. 357 ЦК), так і спільної сумісної власності (ч. 2 ст. 372 ЦК). Уявляється, що і в спадкових відносинах слід виходити з припущення про рівність часток спадкоємців у спадщині.

При судовому тлумаченні заповіту із спільним закликанням до спадкування буде застосуватися саме це правило. Так, 16.03.1977 р. А. залишила заповіт, який був посвідчений нотаріально, де було вказано «все моє майно, де б воно не було, з чого б воно не складалося, я заповідаю своїм онучкам К. та Т.», таким чином, у заповіті не вказано, в яких частинах заповідається майно. Нотаріальна контора не видає зацікавленим особам свідоцтво про право на спадщину. Як встановлено судом, спадкоємці є рідними онучками спадкодавця, яка однаково відносилася до обох онучок. Суд визнає необхідним у зв'язку з тим, що спадкодавець не визначив частки спадкового майна у своєму заповіті, вважати їх рівними[1].

Виходячи з викладеного, у випадку, коли спадкодавець у заповіті сам не визначив частки спадкоємців у спадщині, їх слід вважати рівними.

[1] Рішення Фрунзенського районного суду м. Харкова від 18.06.2007 року. Справа № 2–3465/2007 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.reyestr.court.gov.ua.